

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

127:1. 2007

Två fosterland – en kärlek

Mattias Legnér, *Fäderneslandets rätta beskrivning: mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*, diss., Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 669, Helsingfors 2004. 287 s. (Summary: The just description of the fatherland: the encounter between antiquarian research and the cult of utility in eighteenth-century Sweden.)

Den Ortsbeskrivande litteraturen i det svenska riket under 1700-talet har uppmärksammats i tidigare forskning inom ämnen som etnologi, geografi, historia och idéhistoria. Man har pekat på en kulmination under frihetstiden, medan intresset för Ortsbeskrivningar skall ha varit svalare under den gustavianska epoken. Forskningen har också noterat en förskjutning i intresset från en tillbakablickande antikvarisk beskrivning till en samtidsorienterad med den ekonomiska sfären i centrum. Det statscentrerade nyttomotivet har betonats. Det är ändå rimligt att påstå att denna litteratur är underproblematiserad och underutnyttjad inom forskningen.

Mattias Legnér ifrågasätter i sin doktorsavhandling rådande uppfattningar om Ortsbeskrivningarna. De frågor som reses kan sammanfattas på följande sätt: Hur utvecklades den Ortsbeskrivande litteraturen i fråga om omfattning och inriktning samt allmän karaktär? Hur talades det kring betydelsen av att beskriva fäderneslandet? Hur beskrevs fäderneslandet i tryckta Ortsbeskrivningar? Vilka identifikationer kom till uttryck i Ortsbeskrivningarna? Undersökningen tar sig an den Ortsbeskrivande litteraturen som ett sätt att ge uttryck för samhörighet. Legnér intresserar sig för begreppet "fädernesland", hur det uppfattades och hur det användes under 1700-talet. Begreppet har en synonym i "fosterland", och det kunde under denna tid användas för att formera och uttrycka lokala, nationella och kosmopolitiska gemenskaper.

I avhandlingens inledning klarläggs forskningsläget kring Ortsbeskrivningarna. Problematiseringen av identifikatoriska processer i en tidigmodern kontext ger Legnér anledning att inledningsvis, utöver geografiskt betingad samhörighet, diskutera omfattande problemkomplex som historiebruk, myt, tradition, kultur och makt samt hur dylika storheter kan tänkas vara relaterade till varandra.

Inledningsvis i kapitel 2 görs rums- och tidsavgränsningar samt presenteras källmaterialet. Kapitlet ägnas sedan en analys av ortslitteraturens omfattning och inriktning. I kapitel 3 undersöks den antikvariska ortslitteraturen under en period när tillbakablickandet dominerade samtidigt som de politiska förutsättningarna för antikvariska studier förändrades (1700–1750). I kapitel 4 studeras den ekonomiska Ortsbeskrivningen under dess uppkomst- och blomstringstid (1740–1780).

I kapitel 5 och 6, i vilka en beskrivning av hela rikets geografi och en skildring av landskapet Dalarna analyseras, har fokus allt mer placerats på den ortsbekrivande litteraturens roll i identifikationsprocesser. Avhandlingens resultat sammanfattas i kapitel 7.

Avhandlingens problemställning är både genomtänkt och relevant. Legnér uppmärksammar identifikationen med födelseort (lokal identifikation) och med en politisk gemenskap (nationell identifikation) och ställer frågan på vilket sätt och i vilken mån en identifikation med ett lokalt fosterland var förenlig med en nationell motsvarighet. Med "nationell" avser författaren, i anslutning till annan historieforskning kring det tidigmoderna svenska riket, detsamma som "patriotisk", eller en politiskt betingad rikstäckande lojalitet (s. 12). Identifikationsbegreppet är centralt i Legnérs arbete och i ett antal forskningsansatser av i dag. Han definierar "identifikation" som "den handling som syftar till att bekräfta en gemenskap".

Ortsbeskrivningarna framstår i Legnérs studie som ett i hög grad svenskt fenomen. Det kanske de var i ett postimperieellt Sverige som vände ryggen åt allt annat utom sig självt. Legnérs analys av forskningsläget är också mycket fokuserad på det svenska, det vill säga på den forskning som gjorts beträffande den före detta västra riksdel. Forskningslägesanalysen gällande Finland är mycket knapphändig. Det internationella perspektivet inskränker sig till studier som på brittisk botten gjorts om tidigmodern ortsbekrivning, lokal historieskrivning och antikvariskt intresse.

Ortsbeskrivningarna är självfallet det centrala källmaterialet i undersökningen. Utöver dem har Legnér studerat tryckt material som synliggör den ortsbekrivande diskursen, manuskript till beskrivningar och korrespondens mellan ett antal centrala aktörer.

I undersökningen används i huvudsak välbeprövade kvalitativa metoder. Ett dussin arbeten har utvalts för en mer ingående innehållsanalys. Detta angreppssätt kompletteras av kvantitativ analys av ortslitteraturens omfattning, fördelning på språk och publikationsfora (dissertationer, monografier och artiklar).

Legnér utvecklar och använder sig av tre kriterier i syfte att avgränsa en ortsbekrivande kanon för svenskt 1700-tal. Beskrivningen skall för det första *vara tryckt* eftersom mångfaldigade arbeten rimligen hade en större spridning än otryckta (såsom opublicerade manuskript eller landshövdingarnas berättelser inlämnade till riksdagarna). De tryckta beskrivningarna kan uppfattas "ha utgjort en del av ett någorlunda offentligt samtal". Legnér har avstått från att studera spridning och reception med hänvisning till de stora metodiska problem som är förknippade med en sådan undersökning. Ortsbeskrivningen skall för det andra *handla om en administrativ ort*, såsom en stad, en socken, ett härad, ett landskap, ett län eller en landsdel. Beskrivningar som omfattar hela riket är således i likhet med beskrivningar av enskilda gårdar, slott och kyrkor uteslutna. Det tredje kri-

teriet är att författaren skall ha *syftat till en heltäckande beskrivning*. Legnér är väl medveten om att detta är det mest svårhanterliga av de tre kriterierna. Han har därför valt en generös linje för att inte utesluta någonting väsentligt ur den korpus han etablerat. Men med hjälp av kriteriet kan ändå exempelvis den i dåtiden så populära litterära genren reseskildringar uteslutas.

Genom att välja en lång tidsperiod, nämligen 1701–1800, genom att beakta såväl den svenska som den finska riksdelen och genom att inbegripa Ortsbeskrivningar också i dåtida periodika synliggör Legnér i kontrast till tidigare undersökningar en stor litteratur. I hans korpus ingår sammanlagt 309 Ortsbeskrivningar, varav 163 dissertationer, 55 andra monografier och 91 artiklar i tidskrifter.

Tidsavgränsningen diskuteras inte uttömmande. Valet av 1701 som begynnelseår motiveras med att antalet äldre beskrivningar är litet (s. 28). Det faktum att undersökningen omfattar både den västra och den östra delen i det svenska rike som sprängdes 1809 kunde tänkas vara en självklarhet. Så förhåller det sig som bekant inte, och Legnér gör sig därmed förtjänt av beröm för sitt val av undersökningsområde. Orter i de tyska och baltiska provinserna har utelämnats för att territoriet med orter som kunde bli föremål för beskrivningar skall vara lika stort under hela den långa undersökningsperioden. Så lätt kommer man emellertid inte förbi problemet med undersökningsområdets konstans. Under perioden 1701–1800 hade det svenska riket tre olika gränser i öster. Så var Viborg svenskt till 1721 och Fredrikshamn till 1743. I praktiken har det svenska 1700-talets rörliga östgräns dock ingen större betydelse för Legnérs undersökning.

Vilka Ortsbeskrivningar som analyserats framgår av förteckningar i bilaga 1, som dock är anmärkningsvärt ofullständig, särskilt när det gäller den östra riksdelen. Först förtecknas dissertationer och monografier, sedan Ortsbeskrivningar i olika tidskrifter. Av de sistnämnda har Legnér endast gått igenom ett urval. Han är medveten om att det kan finnas litteratur som han inte lyckats registrera, men hans bedömning är att mängden är liten. Han har helt rätt. Det mesta som publicerats och som kan anses vara Ortsbeskrivningar 1701–1800 ingår i förteckningen, och enstaka tillskott förändrar inte helhetsbilden eller rubbar grundvalen för den kvantitativa analysen. Enligt min bedömning är bilagan ändå i sig så värdefull att det är synd att den inte har gjorts med större ambitioner på fullständighet.

För att kartlägga Ortsbeskrivningarna har Legnér utgått från en förteckning av Herman Richter, från en agrarhistorisk databas upprättad av Maria Adolfsson och från den nationella databasen Libris. Legnér kunde med fördel ha valt att konsultera också *Historisk bibliografi för Finland*, där Ortsbeskrivningarna från 1700-talet inklusive eventuella recensioner ingår. Även Jorma Vallinkoskis bibliografi (på finska och tyska) över dissertationer från akademien i Åbo 1642–1828 hade kunnat användas.¹ Det arbete som Legnér lagt ned på att gå igenom ett antal

1. Jorma Vallinkoski, *Die Dissertationen der alten Universität Turku 1642–1828*, 1–2, Helsingfors Universitetsbiblioteks skrifter 30, Helsingfors 1962–1969.

tidskrifter på jakt efter Ortsbeskrivningar är därför att göra redan välgjort arbete på nytt, men nu med ett mindre tillförlitligt slutresultat.

Bland inkonsekvenser kan nämnas att Johan Lindvalls beskrivning av *Bergkvara* gods i Småland har inkluderats bland Ortsbeskrivningarna trots att den med tillämpning av de kriterier Legnér ställt upp hamnar utanför korpus. Redan samtiden fann det diskutabelt att ägna sig åt en akademisk beskrivning av ett enstaka gods.²

Ortslitteraturen indelar Legnér, som redan antytt, i kategorierna antikvarisk och ekonomisk. Han gör det utgående från titeln och i tveksamma fall utgående från ett studium av innehållet som till "en inte försumbar del" skall handla om ekonomi för att skriften skall räknas som ekonomisk. Titlar som innehåller såväl "historisk" som "ekonomisk" har räknats som hörande till kategorin ekonomiska Ortsbeskrivningar. Det skulle ha varit värdefullt om Legnér i sina förteckningar hade noterat till vilkendera av klasserna han hänfört de enskilda beskrivningarna.

I den kvantitativa analysen visar Legnér hur uppfattningar i tidigare forskning inte kan anses vara hållbara. Kontinuiteten var påfallande. Den nya typ av ekonomiska Ortsbeskrivningar som växte fram med början på 1740-talet undanträngde ingalunda helt den antikvariska varianten, även om en mycket tydlig förskjutning i intressetyngdpunkt ägde rum. I en ekonomisk beskrivning fanns också ett antikvariskt inslag. Författarna uppfattade dem aldrig som varandra uteslutande. Den ekonomiska genren skall därför snarare uppfattas som en komplettering, och det antikvariska intresset löpte parallellt med det ekonomiska under hela 1700-talet. Inget talar nämligen heller för att intresset för Ortsbeskrivningar skulle ha varit mindre under den gustavianska epoken jämfört med frihetstiden.

Legnér uppger sig ha läst alla svenskspråkiga beskrivningar i original eller översättning och fångar på så sätt upp 68 procent av beskrivningarna. Otillräckliga språkkunskaper har förhindrat honom att läsa beskrivningar på latin. I ett annat sammanhang skriver Legnér om hur han undersökt "den svenskspråkiga litteraturmassan" i sin helhet "relativt ingående". Han arbetar gärna impressionistiskt, ett tillvägagångssätt som kan fungera alldeles bra som en väg till insikt. Den invändning jag ändå har gäller hur den empiri som gett anledning till intrycken redovisas. I fråga om rätt många påståenden är läsaren hänvisad till Ortslitteraturen i sin helhet om han vill skapa sig en uppfattning om deras giltighet. Så skall det inte behöva se ut i ett lärdomsprov. Skribenten borde ha lagt ned en större möda på att göra det möjligt att följa honom i spåren som forskare.

Inklusive Tunelds geografi över Sverige har Legnér valt ut tolv beskrivningar för närläsning. Orter på landsbygden (socknar) har i valet getts låg prioritet till förmån för städer och regioner. Tunelds geografi analyseras på ett i sig intressant

2. Se Jari Niemelä, *Vain hyödynkö tähden? Valituksen ajan hyötyajattelun, luonnontieteen ja talouspolitiikan suhde Pehr Adrian Gaddin elämäntyön kautta tarkasteltuna*, Helsingfors 1998, s. 133.

sätt, men jag förstår inte varför analysen fått en så framträdande roll i undersökningen. Sverigegeografin fyller på intet sätt kraven på en Ortsbeskrivning. Syftet med analysen inskränker sig till det instrumentella, nämligen att undersöka ett arbete som ”syftade till att rikta läsarens lojalitet mot staten”.

En del av de utvalda arbetena är självklara eller nära nog självklara i sammanhanget. Men läsaren får inga uttömmande motiveringar till valet av Skara, Mariestad, Gamlakarleby, Nystad, norra Satakunta och norra Öland för den noggrannare analysen. Stiftstaden Skara och residensstaden Mariestad vill Legnér undersöka med syftet att belysa hur ortens funktion påverkade beskrivningen. Gamlakarleby och Nystad har valts för att städerna stod i fokus för dissertationer i Åbo på 1750- och 1760-talen. Den gustavianska perioden har i den kvalitativa analysen hamnat i skymundan, vilket är synd då Ortsbeskrivningen i övrigt i Legnérs avhandling på ett nytt sätt lyfts fram som ett långt fenomen.

Ortsbeskrivningen tog form och kommunicerades inom ramen för en samhällselitens ståndsgrensöverskridande gemenskap. Kärleken till det lokala fosterlandet ansågs medfödd. Man föddes in i fosterbygden som gemenskap, men kärleken till det lokala fosterlandet måste bli bekräftad. Det skedde genom att man tillägnade sig kunskap om sin fosterbygd. Eller så var denna som en gård av tacksamhet värd att bli beskriven. Kärleken till det nationella fosterlandet var annorlunda beskaffad. Den måste medvetet byggas upp från grunden bland ungdomen bland annat genom att de unga engagerades i ett studium av lämplig litteratur.

En antikvarisk Ortsbeskrivning var ägnad att skänka ära åt det lokala fäderneslandet. Utgående från dokument och minnesmärken i kulturlandskapet profilerades det som gammalt, välkänt och nationellt viktigt. En lång historia som i den äldsta delen helst skulle förlora sig i ett ogenomträngligt töcken var ett centralt värde. Att orten uppvisade tecken på centralitet i statlig och kyrklig maktutövning var ett annat. Beskrivningen fungerade därmed som förstärkare och synliggörande av en gemenskapsformerande ursprungsmyt. I de antikvariska beskrivningarna fick också uppfattningen om en guldåldersmyt viss genomslagskraft. Förståelse och forskningsbaserad förståelse kan ibland ligga långt från varandra. Legnér lyfter fram den svaga närvaron av götiskt eller rudbeckianskt tankegods i denna typ av Ortsbeskrivningar som ett oväntat drag. Då det förekom hade det gjorts fredligt genom att andra dygder än de martialiska betonades.

Den lokalt inriktade forskaren vände sig i sitt tilltal i första hand till den bygd han beskrev och knöt bygden till makten. I de få prov på kunglig antikvarisk uppdragsforskning som finns var syftet att förhållningsrika rikets historia och att cementera de rådande maktförhållandena. Det skedde genom att en kontinuitet mellan götisk förflutenhet och nutid etablerades. Samtliga antikvariska författarskap utövades inom en norm eller tradition som angav snäva gränser för framställningen. I ingetdera fallet utmanades således den rådande patriarkala ordningen.

Det gjorde inte heller den framtidsorienterade ekonomiska beskrivningen. I en sådan utgjorde det gemensamma målet och inte den imponerande förflutenheten den sammanbindande myten. Målet förblev ouppnått om det enskilda gavs förtur framför det allmänna. Beskrivningarna gav uttryck för en norm enligt vilken ett sunt samhälle skulle präglas av ekonomisk dynamik. Men det nya vinet skulle hållas i gamla läglar utan att spränga dem. Samhället skulle de ekonomiska framstegen till trots nämligen förbli i sin etablerade patriarkala ordning.

Normen för en ekonomisk beskrivning var otydligare och följaktligen enligt Legnér svårare att identifiera. Den tog form inom ramen för en fysikoteologisk helhetsuppfattning. Skaparen hade i sin allvishet försett landet med allt som behövdes för ett genuint välstånd. Skapelsen var inrättad efter människans behov, men det människorna måste uppnå var ingående och detaljerad kunskap som pekade på existerande resurser och möjligheter och hur de olika regionerna på bästa möjliga sätt kunde bidra till det gemensamma bästa i hela riket. Nationell autarki var målet och allt som människan hade behov av stod att återfinna eller kunde framställas inom riket. En optimal uppgiftsfördelning mellan orter existerade och olika näringar var möjliga att bringa i full harmoni med varandra. Misstag hade begåtts men kunde rättas till, och den perfekta balansen var inom räckhåll med hjälp av god politi utövad av en intervenerande statsmakt. I allt detta var Ortsbeskrivningar med intresset riktat mot näringarna ett verksamt medel.

Legnér noterar att modern forskning betonar förekomsten av nationella (mot riket riktade) identifikationer redan under äldre tid. Men det finns en parallellitet när det gäller det lokala fäderneslandet. Identifikationen med det har också en lång historia. Men hur lät sig de två nivåerna förenas inom den Ortsbeskrivande litteraturen? I den antikvariska berättelsen uttrycktes rikstillhörigheten genom att bevisen för centralmaktens långa lokala närvaro uppmärksammades. Inom den ekonomiska varianten gällde det att synliggöra hur den enskilda landsdelen kunde bidra till uppnåendet av ett nationellt välfärdsmål.

Var detta ett försök att förena oförenligheter? Legnér framhåller hur sammanknytandet av lokal och nationell nivå tenderade att misslyckas i beskrivningarna. De lokala särintressena tilläts dominera inom den ekonomiska Ortsbeskrivningen. Eric Tuneld definierade i sin geografi Sverige som en i främsta rummet naturgiven och moralisk gemenskap som skulle avsäga sig allt beroende av omgivande länder. Dygderna förenade. Men ändå tenderade det lokala fosterlandet att ha företräde framför det nationella också i elitens föreställningsvärld. I Abraham Abrahamsson Hülphers beskrivning av Dalarna möter emellertid, enligt Legnér, en lyckad sammansmältning av lokal och nationell identifikation. I denna beskrivning gick det antikvariska och det ekonomiska in i varandra, men det förra dominerade i periferin och det senare i beskrivningen av städer och bruksorter. "Det harmoniska helhetstänkande som bland annat Linné vurmade för och som tidi-

gare forskning har betonat lämnade inga djupare spår i denna litteratur, vilket är något förvånande att konstatera”, skriver Legnér (s. 195f.). Allmännyttan fick underordna sig egenyttnan.

Den empiri som Legnér grundar sin slutsats på består i detta fall av en beskrivning av Gamlakarleby och två av Nystad. Ephraim Hoeckerts avhandling om Nystad (1753) väckte debatt. Författaren fick ta emot kritik för att han försummat att beakta den allmänna nyttan. Men jag har på det hela taget svårt att inse att vare sig Hoeckert eller författarna till de båda andra ovannämnda beskrivningarna skulle ha försummat att göra det som förväntades av dem, nämligen att föga in sina orter i den gudomliga harmonin och nationella ekonomin. De hävdade, föga kontroversiellt, att staden skulle vara stad och landsbygden landsbygd. Därtill framhöll de att de berömda träkärnen från Vakkafinland var av större nationellt värde än ytterligare en masugn.

Den finska respektive den svenska nationens betydelse som identitetsskapande objekt har på senare tid starkt betonats i fråga om i 1700-talets Sverige. Legnér väljer att ligga lågt när det gäller denna problematik, som har en viss kapacitet att leda forskare i affekt. Han diskuterar en ”regionalt initierad motbild” till Tunelds svenska geografi. De skribenter som med början på 1770-talet medverkade i Åbo tidningar med bland annat ortbeskrivningar ”antas” nämligen ha identifierat sig med ett finskt fädernesland. Var det så, och var en sådan identifikation förenlig med ett för ett nationellt/rikstäckande fädernesland varmt klappande hjärta?

Tunelds flitigt lästa geografi utkom första gången 1741 som en mycket provisorisk syntes och del av en kumulativ kunskapsprocess med prägel av lagarbete. Aktiviteterna vid akademien i Åbo gick i främsta rummet ut på att samla in uppgifter och förse Tuneld med kompletterande information om en bristfälligt presenterad östra riksdel. Den aboensiska drivfjädern var som jag ser det att få storfurstendömet med sina särdrag gediget och nyanserat inskrivet i ett gemensamt nationellt fosterland snarare än att skriva ut sig och formera ett alternativt finskt. Denna strävan nådde sin fullbordning i den sjunde upplagan av geografien, som utkom 1795 med inte mindre än 300 sidor om Finland.

Det fanns ett statsintresse för ekonomiska ortsbeskrivningar. Men den norm för dylika som lantmäteridirektör Jakob Faggot ställde upp 1741 fick trots allt endast svag genomslagskraft. Avvikande från ståndpunkter i tidigare forskning kan Legnér visa hur instruktionen på sin höjd hade en mer allmänt inspirerande effekt. Statsmaktens möjligheter att stimulera skrivandet av eller påverka innehållet i de tryckta ortsbeskrivningarna var marginella. Legnér betonar hur det antikvariska intresset levde sitt eget liv utanför statsmaktens kontrollmöjligheter.

Men då det gäller ortsbeskrivningen som kunskapsform var förhållandena gynnsammare. Landshövdingarna inlämnade regelbundet berättelser till riksdagen. Det statliga intresset var knappast beroende av att beskrivningen publicerades. Det var inte heller ensidigt fokuserat på det ekonomiska. Ännu kring mitten

av seklet sände de två domkapitlen i Finland ut förfrågningar om antikviteter till församlingarna. Kanslirådet Anders Anton von Stiernman låg bakom ett cirkulär 1749 till församlingarna i Finland. Det resulterade i så många som 77 svar.³ Den kungliga fornforskningen stagnerade som litterär genre, men inte som kunskapsprojekt.

I Niclas Wasströms beskrivning av Åbo (1749) konstaterar författaren inledningsvis: "Ingen banad väg har jag heller haft på ett så widlöftigt fält at rätta mig efter". Mattias Legnérs predikament har varit likartat. I hans avhandling uppmärksammas en stor litterär genre i 1700-talets Sverige. Den har varit föremål för intresse i tidigare forskning, men ingen har tidigare kunnat visa fram den i sin helhet, som en litteratur som flitigt skrevs och ofta trycktes i såväl den västra som den östra riksdelen. Den kvantitativa analysen av litteraturens omfattning och fördelning på språk, publikationsform och innehållsliga kategorier som han gjort är värdefull. Den kunde med fördel ha kompletterats med ytterligare dimensioner.

I avhandlingen ställs fruktbara nya frågor till denna litteratur. De arbeten som valts ut för en närmare granskning analyseras på ett kompetent sätt. Jag har vissa svårigheter med att inse varför Tunelds geografi förtjänar den plats den fått i framställningen. Men som sådan är analysen en av höjdpunkterna i boken.

Texten är skriven i en konsekvent dialog med tidigare forskning, och i resultatredovisningen finns en berömvärd tydlig återkoppling till forskningsläget. En hel del av det som hävdats i tidigare forskning kan vi nu sätta åt sidan som ohållbart. Det uttalade huvudsyftet med avhandlingsprojektet, som varit "att fördjupa förståelsen av hur fäderneslandsbegreppet betraktades och användes under 1700-talet", uppnås. Den Ortsbeskrivande litteraturen visar sig i Legnérs analys öppna för en fördjupad förståelse av tidigmodern lokal och nationell identifikation. Han har med sin avhandling gett ett viktigt bidrag på ett centralt fält inom modern historievetenskap.

Nils Erik Villstrand*

3. Päiviö Tommila, "Paikalliskuvauksista paikallishistoriaan – paikallistutkimuksen vaiheita ennen Paikallishistoriallisen toimiston perustamista", *Historiallinen aikakauskirja* 1982, s. 295.

* Fakultetsopponent